

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОБОТИ З ДЕЛІНКВЕНТАМИ

УДК 343.95:343.541:343.971(09)

Шмерецький Є. Є. – здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО

Висвітлено історичні передумови формування відповідальності за сексуальне насильство. Виокремлено та схарактеризовано п'ять періодів становлення вітчизняного кримінального законодавства в цій сфері.

Ключові слова: насильство, сексуальне насильство, історичні передумови, кримінальне законодавство, відповідальність.

Загалом історію вчинення насильства проти жінок і відповідальності за неї в науковій літературі висвітлено недостатньо. Частково зазначене зумовлено тим, що внаслідок чинності соціальних норм, табу, стигм і делікатного характеру окреслених проблем більшість видів насильства (зґвалтування, сексуальні напади, домашнє насильство) не реєструють, тому статистика щодо них істотно занижена або ж її зовсім не складають. Це ускладнює дослідження цього явища загалом і в історичному контексті зокрема.

Проблема сексуального насильства та його наслідків існує впродовж усієї історії людства, однак предметом наукових досліджень вона стала лише в 70-х роках ХХ ст. (Р. Крукс і К. Баур, М. Роден й Г. Абарбанел, З. Старович та ін.). В Україні лише останніми роками з'явилися перші наукові публікації на цю тему. Від констатації факту існування проблеми насильства українські правники переходять до її ґрунтового наукового аналізу (Н. Антонюк, Л. Брич, В. Голіна, О. Джужа, А. Зелінський, М. Корчовий, С. Косенко, А. Лукаш, К. Плутицька, В. Шепітько та ін.).

Насильство над жінками було поширеним, припустимим і легалізованим упродовж століть. Прикладами можуть бути такі факти, як передбачений римським правом дозвіл чоловікам карати жінок аж до стану, близького до смерті, полювання на відьом, заохочуване церквою та владою, дозвіл чоловікам в англійському праві XVIII ст. карати жінок за допомогою палиці, «не товщої за їх великий палець». Така форма покарання була типовою в Англії та Америці аж до кінця XIX ст. [1]. Дослідники вважають, що історія насильства над жінками пов'язана з історією ставлення до жінок як до власності та з гендерною роллю, що передбачала їх підкорення чоловікам. Для з'ясування масштабів насильства над жінками вчені використовують конструкт патріархату, у якому закріплено модель гендерної нерівності.

Ставлення до жертв зґвалтування та покарання насильників з давніх часів і впродовж середньовіччя завжди мало класовий і вибірковий характер. Допускалося насильство над тими, хто мав низький соціальний статус чи не був членом певної спільноти, роду, общини. Наприклад, у первісному суспільстві вважали нормою силоміць брати в дружини представниць сусідніх племен, а в рабовласницьких – використовувати для задоволення сексуальних потреб завойованих невольниць [2, с. 126–127].

Статеву недоторканність подеколи не вважали об'єктом кримінально-правової охорони. Наприклад, у Стародавньому Китаї, Давній Індії батько міг насильно видавати заміж доньку (зокрема й малолітню), продавати її, віддавати за борги. У Фівах побутував звичай, згідно з яким кожна жінка перед заміжжям повинна була втратити цноту під час культового ритуалу, незалежно від її переконань [2, с. 128].

У Вавилоні Кодекс Хаммурапі (1750 р. до н. е.) передбачав для насильника позбавлення життя, проте захищав він не власне жертву, а її сім'ю. Честь жінки ототожнювали із честю її батька або чоловіка, що надавало право на кровну помсту стосовно всього роду зловмисника. На Кавказі з давніх часів родовий адат дозволяв викрадення дівчат, причому це не вважали насильством, оскільки викрадена виходила заміж за джигіта. Навпаки, перелюб джигіта із чужою дружиною карали смертю обох, а в разі зґвалтування родовий адат захищав не жертву, а честь її роду.

Давні іудеї ставилися до жертв зґвалтування неоднозначно: якщо дівчину насильницьким способом позбавляли невинності в межах міста й вона не кричала та не чинила опору, її закидали

камінням разом із насильником, мотивуючи це тим, що інакше їй обов'язково прийшли б на допомогу. Тобто жінка могла стати жертвою двічі: по-перше, зґвалтування, по-друге, убивства за злочин, учинений щодо неї. У древніх римлян насильницьке безчестя також вважали ганьбою не лише для насильника, а й для жертви.

У римському праві зґвалтування трактували не як злочин проти статевої недоторканності та статевої свободи, а як вид насильства над особою загалом, що було охоплено поняттям *vis* (фізичне насильство). Лише згодом у Законах Юлія про покарання за перелюб (18 р. до н. е.), присвячених статевим злочинам *stuprum* (безчестя, ганьба), сексуальне насильство над дівою, що порушувало її *rudicitia* (цнотливість), стали визначати як посягання на її особисті *libertas* (права), а жертва мала шукати захисту у свого батька, під владою якого вона перебувала [3].

У середньовічному мусульманському праві зґвалтування карали закиданням камінням, проте відповідальність наставала лише в разі, якщо жертва своєю поведінкою не спровокувала насильника та пред'явила чотирьох свідків події. Один із найвизначніших релігійних мислителів ісламу Газалі (1058–1111) у книзі «Порада царям» стверджував, що саме жінка є провокатором статевих злочинів. Тому в арабських і близькосхідних гаремах для охорони жінок використовували євнухів.

В XI ст. в Європі під час визначення тяжкості вчиненого злочину істотне значення мало соціальне становище жертви. Так, у законах короля Данії, Англії і Норвегії Кнута Великого (1016–1035) у разі, якщо вдова протягом 12-ти місяців після смерті чоловіка була примушена до подружнього життя силоміць (фактично зґвалтована), її зобов'язували передати майно родичам покійного чоловіка.

У Нормандії та Англії в епоху Вільгельма Завойовника (1066–1087) чоловіка, який зґвалтував дівчину з вищого світу, кастрували й виколювали очі. Вину встановлювали під час поєдинку; якщо в жертви не було захисника, готового ризикувати власним життям, вона не могла обґрунтувати свої претензії.

Кримінальне укладення Карла V «Кароліна» (1532) містило ст. 119, де зґвалтування було визначено як самостійний склад злочину. Покарання за таке діяння передбачало позбавлення життя, проте, у разі замаху на зґвалтування, якщо потерпіла змогла чинити опір, злочинцю могли призначити інший вид

покарання відповідно до обставин посягання та соціального становища. Укладення не передбачало відповідальності за зґвалтування чоловіком власної законної дружини, оскільки статеві зносини в цьому випадку були обов'язком [4].

У європейському законодавстві XVII–XIX ст. найважливішими ознаками складу зґвалтування були як насильство, так і відсутність згоди на статевий акт з боку потерпілої. Тому його склад передбачав два види: злягання без згоди жінки, але без застосування насильства, і злягання проти волі жінки за допомогою фізичного або психічного насильства над нею (*Stuprum nec violentum, nec voluntarium, stuprum violentum*).

До першого виду належали: а) розтління малолітньої (віком до 13–14-ти років) без насильства, але на шкоду невинності через незнання; б) злягання із жінкою, яка перебувала в такому стані, у якому вона не могла захищатися (наприклад, під час сну, у разі божевілля тощо); в) злягання без насильства, але за допомогою обману. До другого виду зґвалтування належали випадки статевого акту із жінкою, над якою вчинено насильницькі дії, що унеможливлювали її опір.

Такий підхід утвердився в Германському кримінальному укладенні 1871 року (п. 1, 2 ст. 176) і Кримінальному кодексі Голландії 1886 року (ст. 243–245).

Кримінальну відповідальність за зґвалтування передбачено вже в перших пам'ятках права Київської Русі, зокрема в «Руській правді». Першим відомим правовим актом, що встановлював відповідальність за зґвалтування, став Устав Ярослава Мудрого. Його станова спрямованість виявлялася в диференціації покарання залежно від соціального стану потерпілої: наприклад, насильство над боярською дочкою чи дружиною карали суворіше [2, с. 130].

Новгородські закони також передбачали відповідальність за зґвалтування, причому навіть жінки холопського стану могли бути потерпілими від зґвалтування (не власним хазяїном): їх відпускали на волю [5, с. 494]. У XVI ст. за зґвалтування призначали покарання у виді каторжних робіт строком від 4-х до 8-ми років, а за зґвалтування, поєднане з розтлінням малолітньої, – від 10-ти до 12-ти років.

Артикул воїнський Петра I також установлював відповідальність за зґвалтування. Справи порушували за наявності свідчень, що потерпіла кликала на допомогу.

Потерпілою не могла бути дружина чи наречена, водночас, «блудниця» могла (хоча її свідчення не враховували). Покарання полягало в смертній карі («голову отсечь») чи позитивних поторжних роботах («вечно на галеры сослать») [5, с. 494].

Відповідальність за зґвалтування передбачали й інші кримінально-правові акти Російської імперії. Так, Укладення про покарання кримінальні і виправні 1845 року встановлювало відповідальність за просте і кваліфіковане зґвалтування. Під час визначення покарання за цей вид злочину суд повинен був: 1) переконатися в реальності вчиненого насильства; 2) пересвідчитися, що свідки підтверджують закликання жертви на допомогу; 3) виявити, що в неї, обвинуваченого чи в обох є криваві знаки, синці, пошкоджено одяг; 4) констатувати, що скаргу було подано одразу чи до закінчення дня [6, с. 110].

Отже, з'явилися норми, що визнавали та захищали права жінок на статеву свободу й сексуальну гідність, а також ураховували певний стан і поведінку потерпілих під час юридичного оцінювання діяння насильника як злочинного.

Аналізуючи в цьому контексті історію кінця XIX – початку XX ст., слід зауважити, що під час формування законодавства про відповідальність за зґвалтування дискусійним було питання, чи можливо, щоб доросла, свідомо і здатна до опору жінка була зґвалтована одним чоловіком (тобто чи не є факт несупротиву жертви опосередкованою добровільною згодою на статевий акт). Після закріплення норм, згідно з якими й погрози, і використання залежного стану жінки стали рівнозначними фізичному насильству, це питання втратило актуальність.

На підставі здійсненого дослідження умовно можна виокремити п'ять періодів становлення кримінального законодавства про відповідальність за сексуальне насильство: кримінальне право «Руської правди» (XI–XV ст.), кримінальне право Московської держави (XV–XVII ст.), кримінальне право Російської імперії (XVIII – початок XX ст.), кримінальне право часів радянської влади (із жовтня 1917 року до грудня 1993 року), кримінальне право України.

До початку XVIII ст. кримінальне право передбачало відповідальність лише за один насильницький статевий злочин – зґвалтування, потерпілими від якого визнавали тільки осіб жіночої статі. Вік потерпілої не впливав на відповідальність за вчинене. Уперше відповідальність за статеві перверзії –

скотолозтво і мужолозтво, зокрема й добровільне, була встановлена Артикулом воїнським Петра I 1716 року. Цей правовий акт не тільки розширив коло статевих злочинів, а й визначив як потерпілого отрока, тобто неповнолітнього. Утім диференціацію відповідальності за ознаками потерпілого на цьому етапі ще не здійснювали.

Подальші правові акти зберігали відповідальність за зґвалтування і мужолозтво (Укладення про покарання 1845 року, Кримінальне укладення 1903 року). У них уже було передбачено диференціацію відповідальності за ці злочини залежно від віку потерпілої особи.

Загалом упродовж минулих віків еволюція відповідних норм відбувалася за декількома напрямками: по-перше, було сформульовано і конкретизовано поняття «зґвалтування»; по-друге, зі зміною соціально-правового статусу жінки в суспільстві розширено коло суб'єктів та жертв цього злочину; по-третє, диференційовано відповідальність злочинців залежно від фізичного (віку) і психічного (безпорадність тощо) стану жертви злочину, характеру насильства, тяжкості наслідків та інших обставин; по-четверте, законодавець неодноразово здійснював спроби посилити кримінальну відповідальність за зґвалтування (передусім – у радянський період історії нашої країни).

Перші радянські кодекси (Кримінальний кодекс (КК) УРСР 1922-го та 1926 років) передбачали відповідальність за зґвалтування й мужолозтво, а про інші діяння, пов'язані з насильницьким задоволенням статевої потреби, у них не йшлося. Водночас КК 1922 року не визначав неповноліття потерпілої особи як кваліфікуючу ознаку зґвалтування та мужолозтва. Згодом КК УРСР 1926 року встановлював відповідальність лише за зґвалтування, а кваліфікуючою ознакою встановлював зґвалтування потерпілої, яка не досягла статевої зрілості. Лише 1949 року було передбачено посилення кримінальної відповідальності за зґвалтування всіх категорій неповнолітніх потерпілих і за вчинення з ними актів мужолозтва.

Установлював підвищену кримінальну відповідальність за зґвалтування неповнолітньої та за вчинення стосовно цієї категорії потерпілих чоловічої статі актів мужолозтва КК УРСР 1960 року. Згодом ст. 117 КК «Зґвалтування» було доповнено вказівкою ще на один особливо кваліфікований вид діяння – учинення його стосовно малолітньої. Водночас аналогічного доповнення до ст. 121 КК «Мужолозтво» внесено не було.

У КК України 2004 року здійснено диференціацію кримінальної відповідальності за насильницькі статеві злочини залежно від категорії неповнолітніх, з'явився такий склад, як насильницькі дії сексуального характеру, що слід вважати закономірним наслідком розвитку кримінального законодавства про відповідальність за статеві злочини, яке відповідає потребам практики правозастосування та поглядам не тільки кримінально-правової науки, а й медико-біологічних галузей знань. Попри деякі прогалини кримінально-правового регламентування відповідальності за ці злочини, закріплений чинним КК України підхід законодавця є безумовним зрушенням у розвитку кримінального законодавства в аспекті забезпечення охорони статевої свободи і статевої недоторканності неповнолітніх.

В історичному розвитку кримінально-правових норм про відповідальність за зґвалтування й насильницькі дії сексуального характеру в Україні слід виокремити декілька етапів.

На першому, дореволюційному, етапі (1900–1917) сформульовано юридичні норми про відповідальність за означені діяння, розширено коло об'єктів кримінально-правової охорони. Норми цього періоду, здебільшого, мали не універсальний, а казуальний характер, по-різному охороняли статеві інтереси чоловіків і жінок. Було пом'якшено покарання за вчинення насильницьких статевих злочинів.

Другий етап (1917–1991) охоплює радянський період. На початку становлення СРСР кримінальне законодавство не вирізнялося системністю та послідовністю, однак за цей період було закладено теоретичну і правову базу, що регламентувала відповідальність за злочини проти статевої недоторканності, статевої свободи особи.

Іншим насильницьким способам задоволення сексуального бажання, крім зґвалтування, приділено недостатньо уваги, в союзному і республіканському законодавстві та судовій практиці не було єдиного підходу до оцінювання статевих злочинів, у зв'язку із чим постала проблема їх кваліфікації, подеколи застосовували кримінальний закон за аналогією.

Третій етап – законодавство незалежної України (1992–2004). Після розпаду СРСР чинним був КК УРСР, хоча й зі змінами. Зокрема, декриміналізовано 1993 року добровільне мужолозтво. Поза сферою кримінально-правового регулювання залишалось сексуальне насильство жінки як щодо жінки, так і щодо чоловіка,

та інші насильницькі дії сексуального характеру. Сексуальне насильство чоловіка над жінкою, учинене в неприродній формі, продовжували оцінювати як «зґвалтування в збоченій формі».

Четвертий етап, сучасний (з 2004 року й донині), розпочався після прийняття нині чинного КК України. Уперше в історії кримінального законодавства право особи на статеву недоторканність і статеву свободу захищено безвідносно до її статевої приналежності та сексуальної орієнтації.

Спроби науковців пояснити сутність сексуального насильства та зґвалтування в середині 70-х років ХХ ст. можна об'єднати в три основні теоретичні версії: феміністську, теорію соціального наущіння й еволюційну. У межах цих трьох підходів здійснено значну кількість досліджень, у яких аналізують як «жорстокі» зґвалтування, так і ситуації сексуального насильства над знайомими та сімейного насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ireland P. No Safe Place: Violence Against Women [Electronic resource]. – PBS. – Retrieved 2. – Dec. – 2013. – Mode of access: <http://www.pbs.org/kued/nosafeplace/script/script.html> Script. – Title from the screen.

2. Заварыкин И. Н. История возникновения и развития российского и зарубежного уголовного законодательства об ответственности за изнасилование, а также его роль в защите прав женщин на половую неприкосновенность и половую свободу / И. Н. Заварыкин // Вестник Томского государственного университета. – 2013. – № 376. – С. 126–131.

3. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / Вовк Вікторія Миколаївна. – Київ, 2011. – 32 с.

4. Каролина. Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы. Государство древних франков, англо-саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия / под ред. В. М. Корецкого. – М. : Госюриздат, 1961. – 950 с.

5. Полный курс уголовного права : в 5 т. / под ред. А. И. Коробеева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – Т. II. Преступления против личности. – 682 с.

6. Уголовное право. Особенная часть / под ред. И. В. Шишко. – М. : Проспект, 2012. – 752 с.

REFERENCES

1. Ireland P. *No Safe Place: Violence Against Women*. PBS. Retrieved 2. December, 2013. URL: <http://www.pbs.org/kued/nosafeplace/script/script.html> Script.
2. Zavarykin, I.N. (2013). Istoriiia vozniknoveniia i razvitiia rossiiskogo i zarubezhnogo ugovolnogo zakonodatelstva ob otvetstvennosti za iznasilovanie, a takje ego rol v zascite prav jenscin na polovuiu neprikosnovennost i polovuiu svobodu [The history of the emergence and development of Russian and foreign criminal legislation on the responsibility for rape, as well as its role in protecting women's rights to sexual inviolability and sexual freedom]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Bulletin of Tomsk State University*, 376, 126-131 [in Russian].
3. Vovk, V.M. (1961). *Rymske pravo yak fenomen pravovoi diisnosti [Roman law as a phenomenon of legal reality]*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Karolina. (1961). *Hrestomatiiia pamiatnikov feodalnogo gosudarstva i prava stran Evropy. Gosudarstvo drevnih frankov, anglo-saksonscoe ghosudarstvo, Angliia, Germaniia, Ispaniia, Italiia, Franciia, Albaniia, Bolgariia, Vengriia, Polsha, Rumyniia, Chehiia, Jugoslaviia [Anthology of monuments of the feudal state and law of the countries of Europe. The state of the ancient francs, the Anglo-Saxon state, England, Germany, Spain, Italy, France, Albania, Bulgaria, Hungary, Poland, Romania, Czech Republic, Yugoslavia]*. (V.M. Koreckogo, Trans). Moscow: Gosiurizdat [in Russian].
5. Korobeeva, A.I. (Ed.). (2008). *Polnyi kurs ugovolnogo prava [Full course of criminal law]*. (Vols. 1-5). SPb.: Yurid. centr Press [in Russian].
6. Shishko, I.V. (Ed.). (2012). *Ugovolnoe pravo. Osobennaia chast [Criminal law. The special part]*. Moscow: Prospekt [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12.10.2017

Shmeretsky E. – *Researcher of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine*

Historical Background for the Formation of Responsibility for Sexual Violence

The article is devoted to the coverage of historical preconditions for the formation of responsibility for sexual violence. The analysis allowed to allocate five periods of the formation of domestic criminal law: the criminal law of the Russian Truth (XI–XV centuries), the criminal law of the Moscow State (XV–XVII centuries), the criminal law of the Russian Empire (XVIII – beginning of XX century) criminal law of the Soviet government (from October 1917 to December 1993), criminal law of Ukraine. Each of these periods reflects events and dates in the epicenter of which our state was formed and developed.

In general, during the past centuries, the evolution of criminal norms took place in several directions: first, the very concept of

«rape» was formulated and specified; and secondly, with the change in the socio-legal status of women in society there was an extended circle of subjects and victims of this crime; thirdly, the differentiation of the responsibility of criminals depending on the physical (age) and mental (helplessness, etc.) the state of the crime victim, the nature of violence, the severity of the consequences and other circumstances; fourthly, the legislator has repeatedly attempted to increase the criminal liability for rape (in particular, it concerns the Soviet period in the history of our country).

The Criminal Code of Ukraine in 2004 differentiated criminal liability for violent sex offenses depending on the category of minors. The emergence of such a composition, as violent acts of a sexual nature, has become a logical consequence of the development of criminal legislation on liability for sexual crimes. This corresponds to the needs of practice and the views of not only criminal science, but also the medical-biological branches of knowledge. Despite some of the «flaws» in the criminal legal regulation of liability for the crimes in question, it must be admitted that the legislator's approach to the current CC is an unconditional step forward in the development of the criminal legislation of Ukraine in terms of ensuring the protection of sexual freedom and sexual integrity of minors.

Attempts by scholars to explain the nature of sexual violence and rape in the mid 70's of the twentieth century took shape as three main theoretical versions: feminist, the theory of social learning and evolutionary. Within these three approaches, a large number of studies have been carried out, analyzing both «cruel» rape and situations of sexual abuse of friends and family violence.

Keywords: violence, sexual violence, historical background, criminal law, responsibility.